

Barbara Ochendowska – Grzelak
Uniwersytet Szczeciński

Stargardia
Tom II, 2002

Spuścizna Hansa Lutscha w Archiwum Państwowym w Szczecinie

Jednym z pionierów tworzących historię europejskiej ochrony zabytków jest Hans Lutsch. Należy on do osób ważnych dla historii tego zagadnienia, zarówno w skali całych Prus, jak i Pomorza oraz Śląska. Urodził się 13 lutego 1854 r. na Pomorzu w Nowogardzie jako syn Juliusza Lutscha, miejscowego pastora. Uczęszczał do bogatego w tradycje gimnazjum Gröninga w Stargardzie, jednego ze starszych gimnazjów pomorskich. Następnie ukończył berlińską Akademię Budowlaną (*Bauakademie*)¹. Swą karierę zawodową rozpoczął w 1880 r. Został zatrudniony w Urzędzie Budowlanym w Kamieniu Pomorskim. Tam brał udział w pracach przygotowawczych do restauracji krążganków katedry kamieńskiej i niewątpliwie kontakt z tamtejszymi zabytkami wywarł wpływ na jego późniejsze zainteresowania². W 1881 r. został członkiem Towarzystwa Historii Pomorza i Starożytności. Rozpoczął też na zlecenie tegoż Towarzystwa zbieranie materiałów do inwentaryzacji zabytków rejencji szczecińskiej. Pierwszy tom inwentarza zabytków wcielonej do Prus w 1866 r. rejencji Cassel, autorstwa Wilhelma Lotza i Heinricha Dehn –Rotfelseira, ukazał się w 1862 r. Stał się on wzorcem proponowanym przez Ministerstwo Wyznań i Oświaty, które w latach 70. tego stulecia inicjowało inwentaryzację zabytków w królestwie pruskim. W prowincji Pomorze inicjatywy te nie znajdowały przez szereg lat podatnego gruntu z powodu braku zainteresowanych chętnych kandydatów dysponujących odpowiednimi kwalifikacjami³. Problem organizacji opieki nad zabytkami stał się jednym z obowiązków powołanych w 1875 r. związków prowincjonalnych (*Provinzialverbände*). Te ostatnie natomiast do realizacji powyższego zadania angażowały lokalne Towarzystwa Historyczne. Towarzystwo Historii i Starożytności Pomorza, którego prezesem był wówczas historyk Hugo Lemcke, zleciło Hansowi

¹ J. Kohte, *H. Lutsch, eine Würdigung seines Lebenswerkes*, „Monatsblätter”, 51. Jg., 1937, Nr. 5, s. 69-75. Informacja o nauce Lutscha w gimnazjum Gröninga w Stargardzie w: *Festschrift zur Dreihundertjahrfeier des Staatlichen und Gröningschen Gymnasiums Stargard i. Pom. am 12. März 1931. Schüler-Verzeichnisse von Prof. Dr. Carl Lütke. I. Teil: Die Abiturienten von 1789 bis jetzt*. Stargard 1931, s. 76. Dotarcie do tej ostatniej publikacji zawdzięczam uprzejmości pana Marcina Majewskiego z Muzeum w Stargardzie.

² J. Kohte, *H. Lutsch*, op.cit., s. 69.

³ Kiedy jednak ministerstwo powróciło do sprawy w 1875 r. przedstawiciele Towarzystwa postanowili podjąć prace przygotowawcze i redakcję wydawnictwa. J. Grzelak, *Urząd Konserwatora Zabytków Prowincji Pomorze (Provinzialkonservator für die Provinz Pommern) 1894-1945. Z dziejów ochrony zabytków na Pomorzu Zachodnim*, „Szczeciński Informator Archiwalny”, nr 6, Szczecin 1990. Patrz także maszynopis pracy doktorskiej B. Ochendowska-Grzelak, *Ochrona zabytków na Pomorzu Zachodnim w latach 1815-1945*, Szczecin 1998, s. 58-62.

Lutschowi opracowanie inwentarza rejencji szczecińskiej. Zaczął on w 1881 r. zbieraniem materiału od Kamienia Pomorskiego, potem zajął się zabytkami Szczecina, Stargardu, Gryfic i innymi. W międzyczasie wiosną 1884 r. zdał egzamin na rejencyjnego radcę budowlanego. Latem tego samego roku został na polecenie Ministerstwa Wyznań i Oświaty oddelegowany do Wrocławia. Tam wyznaczono mu zadanie przeprowadzenia inwentaryzacji zabytków na Śląsku⁴. Zrealizował je w latach 1886-1894, a więc w bardzo krótkim czasie, opracował inwentarze dla bogatej w zabytki prowincji⁵. Jednocześnie w latach 1887-99 wykładał w Królewskiej Szkole Sztuki i Rzemiosła Artystycznego (*Königliche Kunst-und Gewerbeschule*) we Wrocławiu⁶. Natomiast w 1891 r. został mianowany konserwatorem zabytków prowincji śląskiej. Tym samym został pierwszym konserwatorem prowincjonalnym w królestwie pruskim⁷. Nie był to jeszcze koniec jego kariery urzędniczej, bowiem jeszcze przed końcem drugiej, pięcioletniej kadencji na wyżej wzmiankowanym urzędzie, wiosną 1901 r. powołano go na stanowisko królewskiego konserwatora zabytków sztuki dla całych Prus⁸.

W Archiwum Państwowym w Szczecinie znajduje się spuścizna Lutscha licząca 168 j.a. Została ona przekazana Towarzystwu Historii i Starożytności Pomorza po śmierci autora w 1922 r., Towarzystwo zaś przekazało materiały jako depozyt do szczecińskiego archiwum. Zespół ten jest bardzo ciekawy ale prawie niewykorzystywany przez badaczy. Warto więc przyjrzeć się bliżej jego zawartości.

W jego skład wchodziły dzienniki podróży (*Reisetagebuch* sygn. 1, 8) i szkicowniki (sygn. 1-39), luźne notatki, manuskrypty poświęcone problemom historii sztuki Niemiec (*Bausteine zur deutschen Kunstgeschichte*, sygn. 88-107). Nieliczne teczki zawierają również wycinki z gazet poświęcone sztuce i ochronie zabytków (sygn. 160-167), a także odpisy z prasy niemieckiej, rysunki i luźne notatki autora (sygn. 168). Najważniejszą część omawianej spuścizny stanowią jednostki dotyczące problematyki ochrony zabytków. Znajdują się tu materiały z zakresu historii i teorii tej dziedziny oraz dotyczące praktyki konserwatorskiej (*Betreffend Denkmalpflege*, sygn. 116, *Für die Erhaltung gegen die Restauration*, sygn. 115; *Programm für Denkmalpflege*, sygn. 117; *Stellung kirchlicher Kreise zur Denkmalpflege*, sygn. 119). Do tej grupy zaliczyć też należy teczki poświęcone zagadnieniom urbanistyki w kontekście zachowania panoramom miast i jak największej ilości ich historycznej substancji (*Städte und Landschaftsbilder*, sygn. 59; *Über das Wesen alter Städtebilder*,

⁴ Zdaniem Kohtego „zyskał tam stanowisko, które nie byłoby dla niego osiągalne na Pomorzu”, tamże, s. 69-70.

⁵ O inwentaryzacji zabytków śląskich pisze V. Behr, *Die Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, „Die Denkmalpflege”, 1905, nr 2, s. 12-14, nr 3, s. 17-19.

⁶ *Festschrift zur Dreihundertjahrfeier...*, op. cit., s. 76.

⁷ J. Kohte, op.cit., s. 72.

⁸ Informacja o powołaniu Hansa Lutscha na stanowisko królewskiego konserwatora zabytków „Die Denkmalpflege”, 1901, nr 4, s. 31. Został on trzecim w historii Prus królewskim konserwatorem zabytków. Przed nim urząd ten piastowali Ferdinand von Quast w latach 1844-1877 i Reinhold Persius w latach 1886-1900. Kolejnym kandydatem był Konrad Steinbrecht, jednak pochłonięty był on wówczas restauracją Malborka. J. Kohte, op. cit., s. 73.

sygn.60). a także historii inwentaryzacji zabytków (*Aussere Verhältnisse der Kunstdenkmäler Verzeichnung 1884-1904*, sygn. 151, *Besprechung von G. Dehio, Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler, Bemerkungen zu G. Dehio*, sygn 132). Akta te stanowią bezcenny materiał dla badacza historii ochrony zabytków w Prusach. Dają one również podstawy dla przynajmniej częściowej rekonstrukcji teoretycznej myśli Hansa Lutscha. Tym bardziej, że większość wymienionych jednostek to odrębne zapiski i manuskrypty, które nie zostały opublikowane. Niestety, nie znalazłam wśród nich jednostek poświęconych w całości wyłącznie zabytkom Pomorza. Prawdopodobnie dlatego, że badacz ten zebrane przez siebie informacje dotyczące architektury i sztuki pomorskiej wykorzystał w dwojaki sposób: część traktującą o architekturze średniowiecznej opublikował w 1890 r. w formie osobnego wydawnictwa „*Zeitschrift für Bauwesen*” w pracy pod tytułem *Mittelalterliche Backsteinbauten Mittelpommerns*⁹, natomiast pozostałe materiały zebrane w celu inwentaryzacji zabytków pomorskich przekazał działającemu od 1894 r. konserwatorowi prowincji Pomorze, Hugonowi Lemckemu¹⁰. Ostateczne przekazanie całości wyników badań dotyczących inwentaryzacji zabytków pomorskich przez Lutscha nastąpiło dopiero w 1896 r., a jego udział w realizacji tego przedsięwzięcia był większy niż się to dzisiaj najczęściej przedstawia. Nosił się on z zamiarem opracowania inwentarzy dla Pomorza, ale dopiero po ukończeniu podobnego wydawnictwa prezentującego zabytki Śląska, jednak obowiązki konserwatora prowincjonalnego, a później królewskiego konserwatora zabytków sztuki uniemożliwiły mu to¹¹.

Lutsch przez całe życie pozostał związany z krainą swego pochodzenia. Wyjazd na Śląsk bynajmniej nie oznaczał dla niego zerwania kontaktów z Pomorzem. Przez wiele lat utrzymywał kontakt listowny z konserwatorem zabytków Hugo Lemcke. Wymieniał z nim uwagi fachowe dotyczące zabytków pomorskich. Wspomniane wyżej opracowanie o średniowiecznej architekturze Pomorza przygotował i wydał drukiem przebywając już na Śląsku. W niepublikowanym manuskrypcie o krajobrazie miast historycznych, pisząc o charakterystycznych planach miejskich wielu innych miast niemieckich, jako przykład przytoczył casus Stargardu, Kamienia Pomorskiego (s. 15) i rodzinnego Nowogardu (s. 8). W rozdziale mówiącym o konieczności zachowania wartości dawnego krajobrazu kulturowego podał przykłady obwarowań, których – niestety - nie dało się utrzymać. Wymienił tu między innymi wały koło bram szczecińskich (s. 98). Natomiast jako dobry przykład zachowania ciekawych elementów murów miejskich uznał Bramę Świętojańską (*Johannestor*) w Stargardzie.

⁹ H. Lutsch, *Mittelalterliche Backsteinbauten Mittelpommerns von der Peene bis zur Rega, im Auftrage der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde zu Stettin*, erweiterter Sonderdruck der „*Zeitschrift für Bauwesen*” 1883-1890, Berlin 1890.

¹⁰ Według relacji Lemckego Lutsch miał prawie gotowy, nadający się po nieznacznych poprawkach do druku materiał dla powiatów Anklam, Ueckermünde, i Randow, natomiast zebrane przez tego ostatniego materiały dla powiatów Darlowo, Gryfice i Kamień wymagały uzupełnienia. H. Lemcke, *Sprawozdania Konserwatora 1895*, „*Baltische Studien*”, Bd. 46, s. 633.

¹¹ J. Kohte, *op. cit.*, s. 27.

Zabytki Stargardu jako ciekawe dobrze zachowane exempla pojawiają się w pismach Lutscha dość często. W manuskrypcie *Über das Wesen alter Städtebilder* (sygn. 60), pisząc o znaczeniu czynnika wodnego w krajobrazie miasta autor wspomina stargardzką Bramę Młyńską (*Mühlentor*). W tym samym manuskrypcie jeszcze raz przytoczył przykład wyżej wymienionego zabytku. Kiedy wyliczał elementy decydujące o malowniczym wyglądzie miast, takie jak: kręte uliczki, wzniesienia, bramy spinające mury, jako przykład charakterystycznej, malowniczej budowli wymienił wyżej wspomnianą bramę, która zresztą stała się znakiem miasta Stargardu. W podobnym kontekście wspomniął także Bramę Szczecińską w Pyrzycach (*in der kleinen Landstadt Pyritz*) (s. 33). Przypadki ukształtowania, rozplanowania miast i zabytków pomorskich autor podawał w jednym rzędzie z exemplami ze Śląska oraz innych ośrodków niemieckich, takich jak Brema, Akwizgran, Strassburg. Na podstawie zachowanych w spuściznie Lutscha materiałów możemy też wyciągnąć wniosek, iż wysoko ceniono już wówczas wartość zabytków Stargardu. W fotograficznym archiwum zabytków, liczącym w 1898 r. ok. 6 tysięcy szklanych negatywów ze 180 miejscowości, z całych Niemiec i z innych ośrodków o wybitnym znaczeniu dla kultury europejskiej znajdowały się wykonane w 1892 r. fotografie stargardzkich budowli¹².

Spuścizna Lutscha niewątpliwie pozwala na określenie jego zainteresowań. Obok historii architektury bardzo ważne były dla niego szeroko pojęte zagadnienia ochrony zabytków. Istotne było dla niego określenie jasnych zasad i kryteriów dyscypliny zarówno w kontekście teoretycznym, jak i czysto praktycznym¹³.

Przez wiele lat powracał w swych wypowiedziach do problemu odpowiedniego przygotowania fachowych służb konserwatorskich. Zauważał potrzebę uwzględnienia problematyki ochrony zabytków w programach kształcenia architektów. Jego zdaniem właśnie architekci byli najlepiej przygotowani do podejmowania nie tylko aktywnych działań względem zabytków, służącym ich zachowaniu, ale także do przeprowadzenia zadania ich inwentaryzacji. Wśród materiałów z jego spuścizny znajduje się spis dyplomowych prac studentów architektury *Königlichen Technischen Hochschule* w Berlinie poświęconych zabytkom.¹⁴ Pogląd o predyspozycjach architektów do prac

¹² Wykonano fotografie Kościoła św. Jana (6 sztuk), kościoła Mariackiego (45 sztuk: 23 zewnątrz i 22 fotografie wnętrza, Bram Pyrzyckiej, Wałowej, Młyńskiej, Królewskiej?, Baszty Morze Czerwone, Ratusza i jednej ze szczytowych kamieniczek. Były to fotografie wykonane specjalną techniką umożliwiającą wykonanie na ich podstawie dokładnych wyskalowanych rysunków na kartonie (79x99 cm) o charakterze dokumentacyjnym. Negatywy o wymiarach 40x40 cm na płytkach szklanych gromadzono w Archiwum Zabytków (*Denkmal Archiv*). Odbitki przekazywano także do biblioteki Ministerstwa Kultu. Można je było zamawiać do celów dydaktycznych. Z miast pomorskich w tym czasie podobną dokumentację wykonano dla Greifswaldu. Spuścizna Lutscha, sygn. 157, AP Szczecin. Wykonanie kolejnych fotografii zabytków między innymi Szczecina i miast rejencji oraz Stralsundu i okolic zaproponował prowincjonalny konserwator zabytków Hugo Lemcke w 1903 r. APSz, spuścizna Lutscha, Sygn. 157.

¹³ Lutsch H., *Merkbuch zur Erhaltung von Baudenkmalern zunächst in Norddeutschland*, Berlin 1912.

¹⁴ Od lat 60. XIX wieku zaczęto w Prusach inwentaryzować zabytki. Większość osób podejmujących się tego zadania posiadała wykształcenie architektoniczne. Obok nich działali na tym polu historycy i historycy sztuki. Lutsch zdecydowanie uważał, że najbardziej kompetentni mieli być w tej materii architekci. Lutsch H., *Techniker und Philologen. Ein Beitrag zur Geschichte der Verzeichnung der Kunstdenkmäler*, Berlin 1896

służących ochronie zabytków, także ich inwentaryzacji, wyraził Lutsch w artykule z 1896 r. Zagadnienie to było dlań na tyle istotne, że przedstawił je na czwartym zjeździe konserwatorów zabytków w Erfurcie w 1903 r. Referował je obok wyznającego odmienny pogląd historyka sztuki Georga Dehio. W efekcie tych wystąpień wyrażono na wspomnianym zjeździe wspólny postulat, iż powinno się uwzględnić problematykę ochrony zabytków zarówno w kształceniu historyków sztuki (rysunek), jak i architektów (przygotowanie historyczne). Lutsch podkreślił też wagę uczulenia na konieczność poszanowania pamiątek przeszłości także w szkolnictwie ludowym i średnim¹⁵. Nieustępliwość w stanowisku, że inwentaryzację zabytków powinni realizować architekci, a nie historycy sztuki, doprowadziła do otwartego konfliktu z przedstawicielem tej drugiej grupy, G. Dehio, który właśnie wydał drukiem pierwsze tomy *Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler*¹⁶. Kolejne nieporozumienia pojawiły się w samym Ministerstwie Wyznań i Oświaty, którego urzędnikiem był królewski konserwator zabytków. Wynikały one z różnicy zdań między apodyktycznym Lutschem, a twardo broniącym swych poglądów referentem do spraw kościołów w tym samym ministerstwie Oskarem Hoßfeldem. Wyżej wspomniane konflikty stały się podobno przyczyną izolacji Lutscha w środowisku fachowym¹⁷.

Zachowana spuścizna Lutscha pozwala stwierdzić, że jego zainteresowania były bardzo rozległe. Jako architekt pełniący funkcję królewskiego konserwatora zabytków brał też czynny udział w ich restauracjach oraz pełnił funkcje osoby nadzorującej i opiniującej charakter prac przeprowadzanych przy zabytkach w całych Prusach. W tej działalności zalecał wprowadzanie pewnych innowacji, na przykład wprowadził metodę odpowiedniego oznaczania starych i nowych części budowli. Obok niego takie postępowanie zalecał inny architekt, Bodo Ebhardt, który wyraził to w referacie wygłoszonym w 1901 r. na drugim zjeździe konserwatorów zabytków z całych Niemiec¹⁸. Należy też pamiętać, że za czasów sprawowania przez Lutscha urzędu królewskiego konserwatora zabytków dokonano pierwszej pionierskiej inwentaryzacji zabytków. Bardzo wiele wysiłków włożył on w wypracowanie i ustalenie jednolitych dla całego królestwa zasad sporządzania tych wydawnictw. Nastąpiło to w 1902 r.¹⁹. Jeżeli chodzi o zainteresowania Lutscha architekturą skupiały się one przede wszystkim na zabytkach sztuki średniowiecza (szczególnie okres pomorski) oraz baroku. Zajmowała go także problematyka sztuki ludowej²⁰.

¹⁵ *Der vierte Tag für Denkmalpflege in Erfurt am 25. und 26. September 1903.*, „Die Denkmalpflege”, 5. Jg., 1903, Nr. 13, s. 106-107.

¹⁶ G. Dehio, *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler*, I Bd.: Mitteldeutschland. Berlin 1905. Por. informacja o wydawnictwie Dehio „Die Denkmalpflege”, 7 Jg., 1905, Nr. 12, s. 124.

¹⁷ G. Loeck, *Hans Lutsch. Vom pommerschen Pastorensohn zum Preussischen Staatskonservator*. „Pommern. Zeitschrift für Kultur und Geschichte”, H. 2, 2001, XXXIX. Jg.

¹⁸ *Der zweite Tag für Denkmalpflege in Freiburg*, „Die Denkmalpflege”, 3. Jg., 1901, Nr. 13, s. 100-102.

¹⁹ H. Lutsch, *Fünftes Kapitel, Erforschung der Denkmäler*, AP Szczecin, sygn. 110, s. 168. Por. „Die Denkmalpflege”, 4 Jg., 1902 r., Nr. 10, 76-79.

²⁰ H. Lutsch, *Das Bauernhaus im Deutschen Reiche*, Dresden 1906; tenże, *Wanderungen durch Ostdeutschland zur Erforschung volkstümlicher Bauweise*, w: „Zentralblatt der Bauverwaltung”, Berlin 1887.

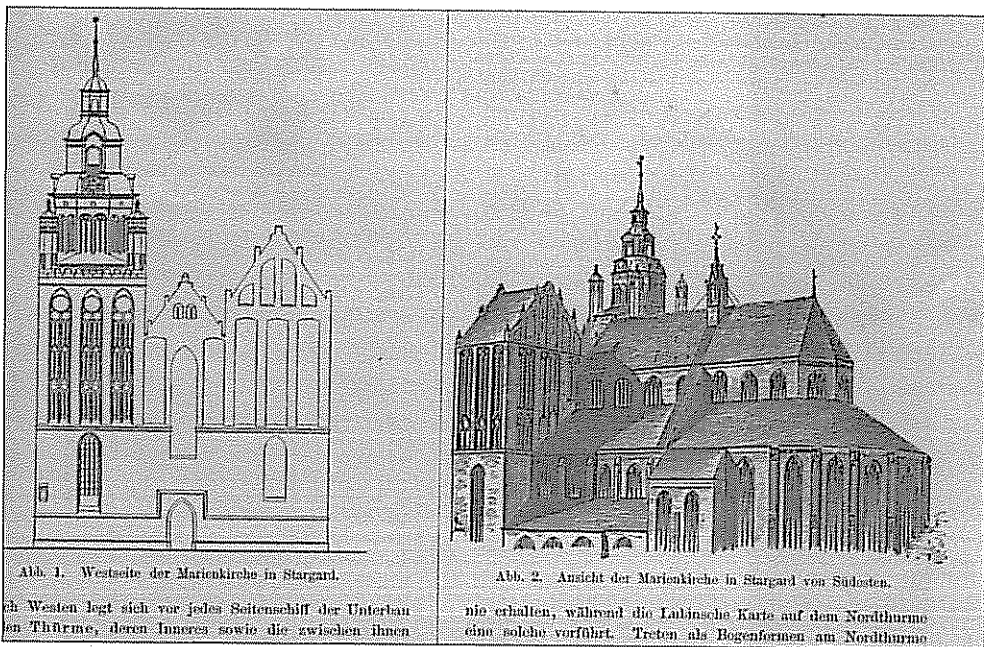
Ocena poglądów i działalności Lutscha przez Polaków może też budzić pewne kontrowersje. Brał on bowiem udział w przygotowaniu jednej z większych restauracji na początku XX wieku, mianowicie ratusza w Poznaniu. Według zdania znawcy tematu historii ochrony zabytków, J. Frycza „traktował on Poznań jako pole walki z polskością i tej walce - pracy dla Marchii Wschodniej - chciał podporządkować artystyczno konserwatorski program elewacji”²¹. Wydaje się jednak, że ocena ta jest zbyt jednostronna. Myślę, że należy się w tej kwestii przychylić do zdania Teresy Jakimowicz, która w szerszym kontekście ujmuje ten problem. Przedstawia ona powyższą restaurację jako najważniejszą realizację konserwatorską podjętą w pierwszych latach naszego stulecia w Poznaniu i w Wielkopolsce, jako przykład typowego dla ówczesnego czasu w Prusach działania, które określić można mianem *Wiederherstellung*. Odpowiada to znaczeniom wiązany z tym określeniem, odnoszącym się do pruskiej historii konserwatorstwa i oznaczającym przewagę tendencji odtwórczych w celu stworzenia pewnego ideału nad tendencjami konserwatorskimi²². Należy jednak pamiętać, że w ramach opisanych wyżej działań występowała interpretacja eksponująca wątki „wyższej” kultury niemieckiej.

Pora na podsumowanie tej krótkiej wypowiedzi. Waga wyżej wymienionych materiałów wchodzących w skład tak zwanej spuścizny Lutscha, znajdujących się obecnie w szczecińskim Archiwum Państwowym, jest cenna dla badacza teorii i myśli konserwatorskiej oraz historii ochrony zabytków. Pozwalają one na bliższe poznanie teoretycznej myśli badacza. Pokazują też, iż jako syn ziemi pomorskiej był on przez całe swe życie z nią związany. Zabytki swej ziemi rodzinnej przywoływał jako przykłady w swych opracowaniach, tym samym włączając je w szerszy krąg sztuki ogólnoniemieckiej²³.

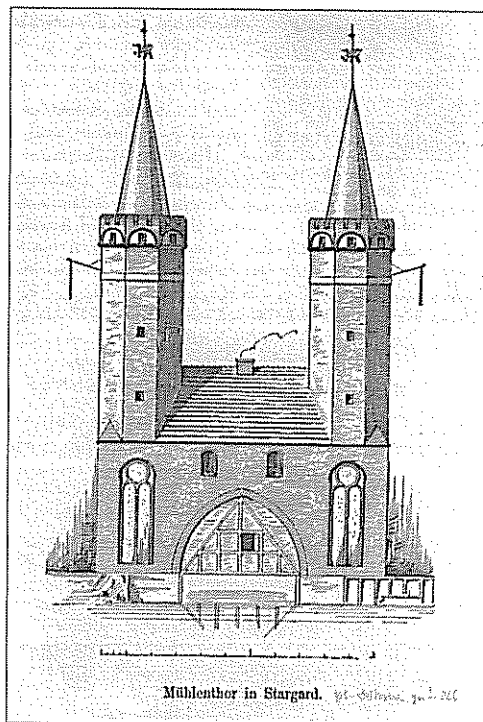
²¹ J. Frycz, *Restauracja i konserwacja zabytków architektury w Polsce w latach 1795-1918*, Warszawa 1975, s. 260.

²² T. Jakimowicz, *Konserwatorstwo i konserwatorzy w Wielkopolsce w latach 1793-1918*, w: *Dzieje historii sztuki w Polsce. Kształtowanie się instytucji naukowych w XIX i XX w.*, red. A. S. Labuda, Poznań 1996, s. 116.

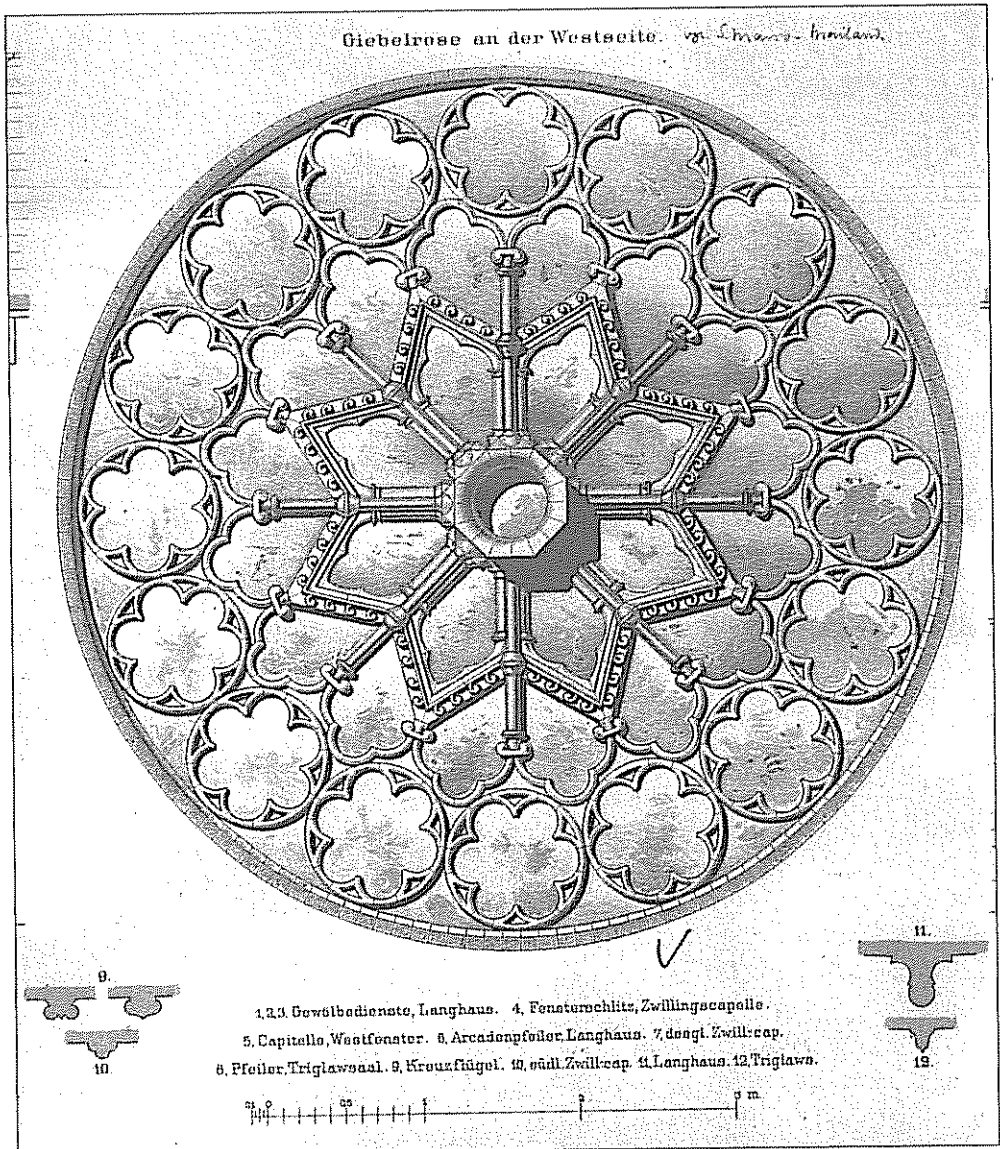
²³ AP Szczecin Spuścizna Lutscha, sygn. 56: *Städte-Landschaftsbilder*.

Ilustr. 1. Kościół Mariacki w Stargardzie. Fasada zachodnia i widok od południowego - wschodu, wg H. Lutsch, *Mittelalterliche Backsteinbauten Mittelpommerns von der Peene bis zur Rega...*, Berlin 1890, s. 21

Ilustr. 2. Brama Młyńska w Stargardzie, wg H. Lutsch, *Mittelalterliche Backsteinbauten Mittelpommerns von der Peene bis zur Rega...*, Berlin 1890, s. 33

Ilustr. 3. Kościół pocysterski w Kolbaczu. Rozeta w szczycie fasady zachodniej, wg H. Lutsch, *Mittelalterliche Backsteinbauten Mittelpommerns von der Peene bis zur Rega...*, Berlin 1890, Taf. V